

dr. A.A. van Ruler

VERZAMELD WERK
DEEL VII-B

OVER HET WERK VAN ANDEREN
GESPREKKEN EN INTERVIEWS

Boekencentrum

INLEIDING

Het zevende deel van het *Verzameld Werk* van Van Ruler heb ik in gedachten dikwijls benoemd als het ‘gespreksdeel’. Het bestaat uit twee banden. In *Deel 7A* zijn Van Rulers bijdragen over de Reformatie en de Oecumene verzameld. Daarbij is in de teksten over oecumene een tweedeling waarneembaar: intern-protestants gesprek en ontmoeting met Rome.

In dit *Deel 7B* vindt u een groot aantal teksten over het werk van anderen. Ook deze kan men typeren als een vorm van gesprek: Van Ruler reageert daarin op zijn eigen wijze op wat anderen naar voren hebben gebracht. Daarnaast vindt u de schriftelijke neerslag van enkele gesprekken en interviews.

Met de afronding van *Deel 7* is tevens de opzet voor het *Verzameld Werk*, die in de inleiding van *Deel 1* werd geschetst, voltooid.¹ Dat betekent niet, dat het *Verzameld Werk* van Van Ruler nu compleet is. Er wordt naar gestreefd nog twee delen in drie banden toe te voegen. Het is de bedoeling in de delen *8A* en *8B* de honderden meditaties die Van Ruler in de loop der jaren schreef en – voor de AVRO-radio – uitsprak te bundelen. Tevens kunnen we moeilijk over Van Rulers *Verzameld Werk* spreken wanneer zijn dissertatie *De vervulling van de wet* (1947) daarin ontbreekt. Daarom is ten slotte als negende deel een geannoteerde heruitgave van Van Rulers proefschrift gepland.

Ik leid dit *Deel 7B* nu in vijf paragrafen in.

1. OVER HET WERK VAN ANDEREN

Het eerste cluster van deze band heeft als titel: ‘Over het werk van anderen’. Het bestaat uit achtenveertig teksten. Deze zijn zeer ongelijk van lengte. Verreweg de langste is het oorspronkelijk in 1940 als boek gepubliceerde ‘Kuypers idee ener christelijke cultuur’.² De kortste is een bespreking van: S.J. Ridderbos, *Rondom het gemene-gratie-probleem*, die in 1950 een plaats kreeg in het *Nederlands Theologisch Tijdschrift*.³

In de uitgave van het *Verzameld Werk* van Van Ruler worden teksten binnen een cluster gewoonlijk op chronologische volgorde geplaatst. Dat maakt het mogelijk om de ontwikkelingsgang van Van Rulers denken met betrekking tot vele thema’s gemakkelijk te volgen. In dit cluster ben ik echter van dat principe afgeweken. Het zou leiden tot een chaos. Binnen het oeuvre van Van Ruler is bijvoorbeeld een reeks teksten te vinden met betrekking tot de dialectische theologie. Deze dateren uit de jaren 1929-1968. Wanneer alle teksten van het cluster op chronologische volgorde zouden worden geplaatst, zou u geregeld een opstel of een recensie vinden op het gebied van de dialectische theologie. Maar de samenhang daartussen zou voortdurend worden onderbroken door andere teksten. Hetzelfde geldt voor de drie teksten

1. Vgl. Dirk van Keulen, ‘Inleiding’, in: A.A. van Ruler, *VWI*, 54.

2. Zie later in deze band pag. 260-356.

3. Zie later in deze band pag. 362.

over Kierkegaard, die achtereenvolgens dateren uit de jaren 1940, 1959 en 1962; en voor vier teksten over zijn promotor Th.L. Haitjema, die dateren uit 1931, 1932 en tweemaal 1953. Om die reden heb ik ervoor gekozen teksten die thematisch bij elkaar horen ook bij elkaar te houden. Deze heb ik vervolgens min of meer in een (kerk)historische volgorde geplaatst. Daar heb ik ook nog weer één uitzondering op gemaakt. Het opstel 'Vragen door Bonhoeffer aan de orde gesteld' heb ik een latere plaats gegeven dan u bij de naam Bonhoeffer zou verwachten. De reden is dat dit opstel is ontstaan binnen een project waarin ook het opstel 'Motieven en thema's in het denken van Dorothee Sölle' is ontstaan. Om die reden heb ik deze twee opstellen bij elkaar gehouden en deze een plaats gegeven die past bij de tijd waarin Van Ruler deze beide opstellen schreef. De teksten over universitaire theologie en theologen in Nederland heb ik aan het slot van het cluster geplaatst.

In deze band konden niet alle teksten over werk van anderen worden opgenomen. Uit Van Rulers *Handgeschreven bibliografie* weten we dat hij als doctoraalstudent te Groningen drie werkstukken heeft geschreven:

- 'Hegel en Kierkegaard in de geschiedenisphilosophie';⁴
- 'Ernst Troeltsch en het historisme';⁵
- 'De idee der gelijktijdigheid volgens Kierkegaards Brocken en Nachschrift'.⁶

De twee eerste werkstukken duidt Van Ruler aan als 'ondershandse scripties tijdens de studie voor het doctoraal examen'.⁷ Waarschijnlijk bedoelt hij daarmee, dat deze werkstukken zijn geschreven na overleg tussen de hoogleraar W.J. Aalders en student Van Ruler met het oog op het doctoraalexamen; maar speelden deze geen officiële rol op het doctoraalexamen. Dat is anders met het derde werkstuk. Dat zal wel een rol hebben gespeeld bij Van Rulers doctoraalexamen, want in zijn *Handgeschreven bibliografie* tekent hij aan: 'Scriptie, samengesteld tussen de twee delen van het doctoraal examen in Nov. 1933'.⁸ Helaas ontbreken alle drie werkstukken in het Archief Van Ruler en kunnen zij dus niet worden opgenomen in zijn *Verzameld Werk*.⁹

Voorts heb ik ook niet eerder gepubliceerde aantekeningen onder de titel 'Inleiding tot de theologie van G. van der Leeuw' geen plaats gegeven in deze band.¹⁰ Op de eerste bladzijde noteerde Van Ruler: 'Behandeld o.d. kring 20 Jan. 1936 Harinx-

4. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]69. Van Ruler tekent daarbij aan: 'Scriptie van 96 blz. voor Prof. Dr W.J. Aalders. Waarschijnlijk in 1932/3 gemaakt. In drie cahiers'.

5. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]70. Van Ruler tekent daarbij aan: 'Scriptie van ± 225 blz. voor Prof. Dr W.J. Aalders. Waarschijnlijk in 1932/3 gemaakt. Gebruikt voor nr 171. In drie cahiers'. Met nummer 171 doelt Van Ruler op zijn opstel 'Historische cultuurvorming', dat werd gepubliceerd in het boek *Geschiedenis. Een bundel studies over den zin der Geschiedenis*, Assen 1944, 200-221 (dit boek was bedoeld als Festschrift voor W.J. Aalders). Het opstel 'Historische cultuurvorming' vindt u later in deze band pag. 370-391.

6. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]79. Van Ruler tekent daarbij aan: 'In een afzonderlijk cahier'.

7. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]70.

8. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]79.

9. Op oudere leeftijd was mevrouw Van Ruler nog steeds druk bezig met de theologische nalatenschap van haar man. Zij ordende in zijn voormalige studeerkamer papieren en gooide in het streven naar een zo fraai mogelijk archief ook materiaal weg. Het is daarom niet ondenkbaar, dat de drie werkstukken in die tijd door mevrouw Van Ruler zijn vernietigd (mededeling Betteke van Ruler in een gesprek met Dirk van Keulen, d.d. 27 juni 2025).

10. A.A. van Ruler, 'Inleiding tot de theologie van G. v.d. Leeuw', in: Archief Van Ruler, map 99A.

makade 10 Sneek'. Deze tekst ontbreekt in zijn *Handgeschreven bibliografie*. Om die reden laat zich niet nader bepalen wat met 'de kring' is bedoeld. Omdat Van Ruler in de later in deze band opgenomen interviews uitspreekt (diepgaand) te zijn beïnvloed door Van der Leeuw¹¹ en omdat hij daar eenmaal aan toevoegt:

'Van der Leeuw blijf ik m'n leven lang dankbaar voor de fenomenologische openheid en fijngevoeligheid voor structuren. Tussen twee haakjes: toen hij hier in Utrecht in 't ziekenhuis lag, op zijn sterfbed, schreef ik hem dat ik hem zo dankbaar was, dat ik z'n dictaten wel mee zou willen nemen naar de hemel. Hij antwoordde mij dat hij wel betere dingen wist om mee te nemen',¹²

zou het interessant zijn kennis te kunnen nemen van de wijze waarop Van Ruler een inleiding in de theologie van Van der Leeuw verzorgde. De tekst is echter te fragmentarisch van aard om uit te geven.

1.1 Van Ruler als kerkhistoricus

Op 1 juli 1947 promoveerde Van Ruler cum laude aan de Rijksuniversiteit Groningen op de studie *De vervulling van de wet*. Enkele weken daarvoor, om precies te zijn op 3 juni, was hij reeds benoemd tot hoogleraar vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Zijn leeropdracht omvatte aanvankelijk de vakken: bijbelse theologie, vaderlandse kerkgeschiedenis en in- en uitwendige zending. Vijf jaar later, toen zijn collega proximus Berkelbach van der Sprenkel¹³ met emeritaat ging, vond er een wisseling van vakken plaats. Vanaf dat moment omvatte zijn leeropdracht de vakken: dogmatiek, christelijke ethiek, geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk en van haar symbolen en liturgische geschriften en kerkrecht.¹⁴

Gedurende de studiejaren 1947-1948 tot en met 1954-1955 heeft Van Ruler colleges 'vaderlandse kerkgeschiedenis' verzorgd. Daarna werden deze colleges gegeven door zijn collega S. van der Linde.¹⁵ De thematiek van Van Rulers colleges luidde:¹⁶

- 1947-1950: De reformatie van de Nederlandse kerk in de zestiende eeuw;
- 1950-1953: Van Ruusbroec tot Noordmans;
- 1953-1954: Het oud-liberalisme;
- 1954-1955: De Groningers.

Van Ruler was gewend de tekst voor zijn colleges geheel uit te schrijven. Helaas ontbreken de manuscripten voor de eerstgenoemde twee collegeseries in het Archief Van Ruler.¹⁷ De manuscripten voor de colleges over het oud-liberalisme en over de

11. Zie later in deze band pag. 869, 927 en 945 (noot 26).

12. Zie later in deze band pag. 927.

13. Zie over Simon Frederik Hendrik Jan Berkelbach van der Sprenkel (1882-1967) later in deze band pag. 552 (noot 2).

14. Vgl. Dirk van Keulen, 'Inleiding', in: A.A. van Ruler, *VWI*, 34-38.

15. A.A. van Ruler, 'Losse indrukken na twintig jaren', in: *VWI*, 416. Zie over Simon van der Linde later in deze band pag 732 (noot 6).

16. Zie: *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [L]221, 241, 252, 261, 271, 285, 312, 335.

17. Aantekeningen – gemaakt door de latere kerkhistoricus Aart de Groot (1929-2022) – uit het studie-

Groningers zijn wel bewaard gebleven. Deze worden in deze band voor het eerst gepubliceerd. Het college over de Groningers is onvoltooid.

Van Ruler gaf deze colleges kerkgeschiedenis op een geheel eigen wijze door er een theologische kleuring aan te geven. Deze kleuring wordt onmiddellijk zichtbaar in de opbouw; bijvoorbeeld die van het college over het oud-liberalisme:

Het oud-liberalisme

Bronnen

Inleiding

- I. Biografische en bibliografische gegevens
 1. Hermannus Muntinghe (1752-1824)
 2. Jodocus Heringa Eliza'szoon (1765-1840)
 3. Johannes Clarisse (1770-1846)
- II. De theologische grondgedachten
 1. Rede en openbaring
 - a. Geen primaat van de rede
 - b. Noodzakelijkheid van de openbaring
 - c. Wijzen van de openbaring
 - d. Openbaring en rede
 2. Leer aangaande de Heilige Schrift
 - a. Inspiratie
 - b. Leiding en verlichting
 - c. Axiopistie en authenticiteit
 - d. Accommodatie
 - e. Het lokale en het tijdelijke
 - f. Testimonium Spiritus Sancti
 - g. De mythische verklaring
 - h. Lagere, hogere kritiek; filologie; Oude Testament
 3. De voornaamste dogmata
 - a. De leer aangaande God
 - b. De triniteit
 - c. De christologie
 - d. De leer aangaande de zonde
 - e. De leer van de predestinatie
 - f. De leer van de verzoening
 - g. De eschatologie
- III. Algemene karakteristiek en historische plaatsbepaling
 1. Bemiddelend en onprinciepief
 2. Moralistisch
 3. Verstandelijk
 4. Camouflerend
 5. Vroom

jaar 1948-1949 van het college De reformatie van de Nederlandse kerk in de zestiende eeuw bevinden zich in het bij het HDC berustende Archief A. de Groot.

De bestudering van het oud-liberalisme en van de Groningers zou op een onverwachte plaats in Van Rulers werk weerklank vinden. In zijn opstel ‘Licht- en schaduwzijden in de bevindelijkheid’ (1954) schrijft hij:

‘Het schijnt mij van gewicht te zijn in te zien, dat er – ook historisch – een lijn loopt van het gereformeerde piëtisme, niet alleen naar de Afscheiding van 1834, maar ook naar het modernisme. In dit verband maak ik er opmerkzaam op, dat iemand als Muntinghe tot zijn stichting gaarne Lodenstein las (A. Steenbeek, *Hermannus Muntinghe*, ’s-Gravenhage 1931, 183; men denke ook aan mensen als J. Clarisse en Ew. Kist, die in het oud-liberalisme nadruk legden op de ethiek, de daadwerkelijkheid van het heil als christelijk leven en op de “beoefeningsleer”), dat P. Hofstede de Groot, *De Groninger godgeleerden in hunne eigenaardigheid. Toespraak aan zijne vroegere en tegenwoordige leerlingen na vervulde vijftientigjarige hoogleeraarsbediening*, Groningen 1855, 183, 208, 216, zich graag ook op de piëtisten beroept, en dat een man als Scholten niet alleen in Meerkerk door de bevindelijke groepen zijn visie op het calvinisme heeft gekregen, maar ook vanuit de onderscheiding van het historische en het zaligmakende geloof nadert tot de typisch “moderne” verbinding van christelijke godsdienst en historische kritiek (G. Brillenburg Wurth, *J.H. Scholten als systematisch theoloog*, ’s-Gravenhage 1927, 16, 40).¹⁸

Naar aanleiding van deze observatie merkte Op ’t Hof op: ‘Of hij hiermee altijd in de roos getroffen heeft, zal onderzoek moeten uitwijzen, maar dat hij in elk geval een interessant onderzoeksveld geopend heeft, mag duidelijk zijn’.¹⁹

Voorafgaand aan de twee colleges kerkgeschiedenis is het opstel ‘Christelijk-Europese mystiek (Ruusbroec)’ geplaatst. Oorspronkelijk was dit een college in het kader van het zogeheten Studium generale, verzorgd op 28 oktober 1957. Deze tekst werd eerder door mevrouw Van Ruler gepubliceerd in *TW6*.²⁰ Daarbij vermeldde zij, dat de tekst ‘een college vaderlandse kerkgeschiedenis, gegeven 20 oktober 1957 te Utrecht’ betreft. Dat kan niet kloppen. In oktober 1957 verzorgde Van Ruler geen colleges vaderlandse kerkgeschiedenis meer. Zowel in Van Rulers *Handgeschreven bibliografie* als in een notitie op het origineel is sprake van het eerdergenoemde Studium generale en de datum 28 oktober 1957.²¹

1.2. Het Réveil

Het eerste cluster vervolgt met twee teksten over het Réveil. De eerste draagt de titel ‘Réveil en revival’ en was oorspronkelijk een lezing, gehouden op 12 mei 1955 te Amsterdam op de Réveildag ter gelegenheid van het vijftientigjarig bestaan van de Stichting Réveil-Archief. De lezing werd al tweemaal eerder gepubliceerd: eerst in het blad *Wending*; later nam mevrouw Van Ruler de tekst ook op in *TW5*.²² Ver-

18. A.A. van Ruler, *VW4B*, 602 (noot b).

19. W.J. op ’t Hof, ‘A.A. van Ruler en de Nadere Reformatie’, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 33/2 (2009), 76.

20. A.A. van Ruler, ‘Christelijk-europese mystiek (Ruusbroec)’, in: *TW6*, 113-119.

21. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I.]448; origineel in: Archief Van Ruler, map I.448.

22. A.A. van Ruler, ‘Réveil en revival’, in: *Wending. Maandblad voor Evangelie en Cultuur* 10 (1955-

volgens vindt u een bespreking van het boek *Maatschappij, school, kerk. Ottho Gerhard Heldring en het Réveil*, van de hand van M.E. Kluit. Van Ruler sprak zijn bespreking uit voor de AVRO-radio op 22 september 1959.

1.3 Søren Kierkegaard

Eerder in deze inleiding – pagina 16 – zagen we, dat Van Ruler als doctoraalstudent voor zijn hoogleraar W.J. Aalders²³ twee scripties over Kierkegaard schreef. Aalders heeft op student Van Ruler, zoals hij later aan Puchinger vertelde, ‘een diepe vormende indruk [...] gemaakt, als persoon en geleerde’.²⁴ Illustratief daarvoor is ook wat hij in zijn *Handgeschreven bibliografie* bij een van zijn eerste teksten – titel: ‘Inleiding over Schleiermacher, Reden IV’ – schrijft:

‘Voor privatissimum bij Prof. Dr W.J. Aalders op 7 Mei 1929. Aan dit privatissimum heb ik ontzaglijk veel te danken. Het werd om de 14 dagen op Maandagmorgen gehouden. Men werd er voor gevraagd. Ik heb het vier jaar gelopen. De hoogleraar liet ons geheel uitspreken’.²⁵

Aalders’ opvattingen is Van Ruler echter pas na zijn studietijd positief gaan waarderen, want ‘[i]n onze studententijd waren we in Groningen Marburgse neokantianen; dat gaf heftige botsingen met het realisme van Aalders’.²⁶

Van wie ging het initiatief uit om zich in het werk van Kierkegaard te verdiepen: hoogleraar Aalders of student Van Ruler? In vroege publicaties van Aalders komt de naam van de Deense denker niet voor. Voor zover ik overzie is de eerste keer dat dit wel het geval is in het in 1919 verschenen derde deel van het *Bijbelsch-Kerkelijk Woordenboek*, dat was gewijd aan *De kerk*. Het lemma ‘Kierkegaard’ in dat naslagwerk luidt:

‘Kierkegaard (Sören): 1813-55, Deensch schrijver, vertegenwoordiger van

1956), 282-292; en in: *TW5*, 162-170.

23. Zie over Willem Jan Aalders (1870-1945) later in deze band pag. 238 (noot 11).

24. Zie later in deze band pag. 927.

25. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]21. De inleiding – waarover Van Ruler noteerde dat hij deze in het desbetreffende boek bewaarde – ontbreekt in het Archief Van Ruler. Dat zou een gevolg kunnen zijn van de verkoop van de bibliotheek van Van Ruler. Er zijn vaker handgeschreven documenten met een boek mee verkocht. Dit boek ontbreekt echter in *Bibliotheek Van Ruler, II* (zie nummers 2231-2240 over Schleiermacher). Vgl. ook: A.K.L. Bloem, ‘De studie aan de theologische faculteit te Groningen’, in: *VTh 2/3* (december 1930), 12-14. Over de privatissima merkt hij op: ‘Onder leiding van de professoren worden jaarlijks verschillende privatissima gehouden. Zoo geeft prof. Aalders een godsdienst filosofisch, prof. Haitjema een dogmatisch en prof. van der Leeuw een godsdienst-historisch privatissimum. Bovendien geeft prof. van der Leeuw er nog één ter bestudeering van het Egyptisch. Prof. de Groot eveneens een voor Arabisch en één voor ‘t Assyrisch-Babylonisch spijkerschrift’ (pag. 14).

26. Zie later in deze band pag. 927. Vgl. ook wat Van Ruler in zijn *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]24 schrijft bij zijn ‘Inleiding over Nic. Hartmann, Metaphysik der Erkenntnis 74-121’: ‘Privatissimum Prof. Dr W.J. Aalders 19 Nov. 1929. Op college was de hoogleraar vrijwel niet te harden. Wij hadden ook weinig waardering voor zijn kritisch realisme. Maar als persoon heeft hij een diepe indruk op mij gemaakt. Mij ook sterk gestimuleerd en gepousseerd. Pas veel later ben ik in hem de universeel-christelijke denker en mysticus gaan waarderen en bewonderen’. Ook deze inleiding ontbreekt in het Archief Van Ruler. Het desbetreffende boek – N. Hartmann, *Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis*, Berlin 1925² – is bij de verkoop van Van Rulers bibliotheek verkocht. Zie *Bibliotheek Van Ruler, II*, pag. 99, nummer 1740.

het Chr. Individualisme. K, die, paradoxaal in alles, met zijn òf-òf de eisen van het Evangelie tegenover het kerkelijke Christendom, en de ethische tegenover de esthetische levenshouding stelt. Zijn individualisme is, in onderscheiding van dat van Ibsen en Björnson, religieus-wijsgeerig gemotiveerd. K heeft grooten invloed geoefend, m.n. na zijn dood, die nog voortduurt, t.o. vooral in ethische kringen. – Keur uit de werken van S. K.² '06; Nieuwe keur '11; Stichtel. Red. '18; W. Leendertz, S. K z. j. (diss.).²⁷

Deze tekst geeft geen blijk van grote bekendheid met het werk van Kierkegaard. Pas enkele jaren later, vanaf 1926, één jaar voor Van Ruler met zijn theologiestudie te Groningen begon, liet Aalders in publicaties blijken studie van Kierkegaards werk te maken. In *Stemmen des Tijds* besprak hij toen het boek van Arnold Gilg, *Søren Kierkegaard*. In datzelfde jaar recenseerde hij in *Nieuwe Theologische Studiën* het boek *Søren Kierkegaards Leben und Werden*, geschreven door Torsten Bohlin. Een jaar later (1927) schreef hij in hetzelfde tijdschrift over Bohlin's *Kierkegaards dogmatische Anschauung in ihrem geschichtlichen Zusammenhange*. In de jaren 1928-1929 besteedde hij opnieuw in *Nieuwe Theologische Studiën* aandacht aan het uit zes delen bestaande *Søren Kierkegaard. Seine Lebensentwicklung und seine Wirksamkeit als Schriftsteller* van de hand van Eduard Geismar. En ten slotte in 1930 – opnieuw in hetzelfde tijdschrift – stond hij stil bij *Søren Kierkegaard. Der christliche Denker und sein Werk* van Walter Rutterbeck.²⁸ In diezelfde tijd begint de naam van Kierkegaard ook veelvuldig op te duiken in andere publicaties van Aalders.²⁹

27. W.J. Aalders, *Bijbelsch-Kerkelijk Woordenboek, III. De kerk*, Groningen/Den Haag 1919, 164. De literatuurverwijzingen aan het slot betreffen: S.A. Kierkegaard, *Keur uit de werken*, uit het Deensch vertaald door R. C[hantepie de la] S[aussaye], Haarlem 1906²; S.A. Kierkegaard, *Nieuwe keur uit de werken*, uit het Deensch vertaald door R. Chantepie de la Saussaye, Haarlem 1911; *Stichtelijke redenen*, bijeengebracht uit de werken van Søren Kierkegaard, uit het Deensch vertaald door R. Chantepie de la Saussaye, Haarlem 1919; Willem Leendertz, *Søren Kierkegaard*, Amsterdam 1913.
28. Ik ontleen dit overzicht aan: G.D. van den Bos, *Sporen van Kierkegaard. De Nederlandstalige Kierkegaardliteratuur tussen 1880 en 1930*, s.l. (dissertatie Universiteit Nijmegen) 1989, 149-155. Van den Bos is overigens niet erg onder de indruk van Aalders' recensies. Hij schrijft bijvoorbeeld over 'Aalders' onnauwkeurige wijze van presentatie' en merkt op dat 'Leendertz' recensies [...] vèruit superieur aan die van W.J. Aalders [zijn]' (156). Heel verwonderlijk is dat laatste niet, gelet op het feit, dat Leendertz in 1913 op Kierkegaard promoveerde en zijn dissertatie 'boven alle andere Kierkegaard-beschouwingen in ons land van voor de Tweede Wereldoorlog [uit torent]' (George Harinck, 'Betoverde herinnering' (16). Is Kierkegaard daar? – Over de ontvangst van de Deen onder Nederlandse protestanten, in: *Liter. Christelijk literair tijdschrift*, jaargang 12 (2009), nummer 54, 33).
29. Zie bijvoorbeeld: W.J. Aalders, *Van godsdienst en leven. Een bundel opstellen*, Zeist 1929, 29, 43; id., *De grond der zedelijkheid*, Groningen/Den Haag 1930, 23, 46, 110, 170, 190, 193, 235, 251v.; id., *Wetenschap als getuigenis*, Groningen/Den Haag 1930, 12; id., *Binnen zijn lichtkring. Roeping, heiliging, handeling, spanning, mensenkennis, geleide*, Amsterdam s.a. [1931], 7, 65v., 126, 130, 136, 139; id., *De Tien Geboden*, Zeist 1932, 60, 63; id., *De incarnatie*, Groningen/Den Haag/Batavia 1933, 19, 22v., 28, 41, 43, 60, 62v., 80, 87, 100, 109, 113, 126, 156, 189, 201, 206v., 209-212, 217, 224, 284, 294, 305, 308, 329, 345, 400, 413, 415, 419; id., *Het woord existentie in het moderne wetenschappelijke spraakgebruik*, Amsterdam 1933, passim; id., *De nood des tijds*, Leiden 1934, 35, 54, 96-100, 110, 114, 118v., 136, 168; id., 'Het geweten', in: P.J. Molenaar (red.), *Psychologie en evangelie*, Amsterdam 1934, 81, 86; id., *Het geweten*, Groningen/Batavia 1935, 1, 9, 74, 78, 81, 84, 86, 95, 106, 109, 118, 128, 142, 151, 218, 225, 227, 229; id., *De roep der kerk*, Leiden 1936, 14, 34, 80, 91v., 94-99, 101, 103, 105, 122, 132, 147, 170v., 205; id., *De analogia entis in het gedng*, Amsterdam 1937, 46; id., *Preek en liurgie*, Baarn s.a. [1937], 19; id., *Enkeling en gemeenschap*, Zeist 1939, 43, 45-47, 55; id., *Toekomstbeelden uit vijf eeuwen. More – Bunyan – Mandeville – Fichte – Wells*, Groningen/Batavia 1939, 6, 13, 154v.; id., *Handboek der ethiek*, Amsterdam 1941, 24, 39, 45,

Daarbij is duidelijk, dat Aalders zich niet beperkte tot secundaire literatuur, maar ook werk van Kierkegaard zelf in Duitse vertaling las. Aalders is zich dus vooral tijdens de jaren van Van Rulers theologiestudie in Groningen (1927-1933) in Kierkegaard gaan verdiepen en is door de Deense denker geboeid geraakt.

Dan ligt het voor de hand, dat het initiatief voor de bestudering van Kierkegaard bij Aalders lag. Hij zal studenten op Kierkegaard attent hebben gemaakt en aan Van Ruler thema's hebben aangereikt waarover deze een werkstuk kon schrijven. Van Ruler is op zijn beurt ook door Kierkegaard geboeid geraakt. Illustratief daarvoor is dat – met uitzondering van *Deel 5B* – in alle banden van het *Verzameld Werk* de naam Kierkegaard meer dan eens valt. Daarbij moet men echter ook zeggen, dat het geregeld om dezelfde verwijzingen gaat.³⁰

In deze band vindt u drie teksten over Kierkegaard:

- ‘De betekenis van Kierkegaard voor de theologie’ – oorspronkelijk was dit een lezing, gehouden op 6 september 1934 voor het Friesch Godgeleerd Gezelschap te Leeuwarden.³¹ Ongeveer vijftien jaar later (februari 1940) werd de lezing gepubliceerd in het blad *Vox Theologica*.³² De lezing zal berusten op de twee doctoraalscripties over Kierkegaard, die Van Ruler voor W.J. Aalders schreef.
- Bespreking van: L. Dupré, *Kierkegaards theologie, of De dialectiek van het christen-worden* (Utrecht/Antwerpen 1958), uitgesproken voor de AVRO-radio op 10 maart 1959.
- Bespreking van: H.A. van Munster, *De filosofische gedachten van de jonge Kierkegaard, 1831-1841* (Arnhem 1958), uitgesproken voor de AVRO-radio op 6 februari 1962. Opmerkelijk is dat Van Ruler dit boek pas geruime tijd na publicatie bespreekt.

1.4 Abraham Kuiper

Na de drie teksten over Kierkegaard volgen er vier over Abraham Kuiper. Bij de eerste twee moet langer worden stilgestaan. Op 24 september 1937 hield Van Ruler – op dat moment hervormd predikant te Kubaard – in Utrecht voor ‘Guido de Bray’ een lezing onder de titel ‘Kuypers leer van de gemene gratie’.³³ Wat er met ‘Guido de Bray’ wordt bedoeld is niet duidelijk. In Delft bestond er in die tijd een jongelingsvereniging op gereformeerde grondslag onder die naam. Maar een vergelijkbare vereniging heb ik in Utrecht niet kunnen vinden. De datum van 24 september 1937 hield ongetwijfeld verband met de aanstaande herdenking van de honderdste geboortedag van Abraham Kuiper – hij was op 29 oktober 1837 geboren. Waarschijnlijk is Van Ruler gevraagd om een lezing te komen houden over Kuiper en heeft men aan

78, 139, 163v., 195v., 409, 468.

30. Zie voor een goed voorbeeld later in deze band pag. 182 (noot 166).

31. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]87.

32. A.A. van Ruler, ‘De betekenis van Kierkegaard voor de theologie’, in: *Vox Theologica* 11/3 (februari 1940), 79-85. Zie voor Van Rulers betrokkenheid bij het blad *Vox Theologica*: Dirk van Keulen, ‘Inleiding’, in: A.A. van Ruler, VW7A, 31-35.

33. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]105. Hij sprak de lezing op 4 februari 1938 nogmaals uit te Leeuwarden voor het Friesch Godgeleerd Gezelschap.

hemzelf overgelaten waarover hij wilde spreken. Dat leid ik af uit het feit, dat hij aan het begin van zijn lezing uitlegt, dat hij bezig was met studie over het thema ‘kerk en staat’ en in verband daarmee Kuypers *De gemeene gratie* had bestudeerd. Een ‘particuliere omstandigheid’ lag dus aan de lezing ten grondslag.³⁴ Van Ruler verdeelde zijn betoog over Kuypers leer van de gemene gratie in zes paragrafen:

1. De vragen die erachter liggen.
2. De noodzakelijkheid van het leerstuk in Kuypers denken.
3. Wat het leerstuk inhoudt.
4. De wijze waarop de gemene gratie werkt.
5. Het tweeledige doel der gemene gratie.
6. De resultante: de christelijke cultuur.

Aan het slot concludeert hij: ‘Het valt niet te ontkennen, dat dit een schitterende oplossing is van het probleem christendom en cultuur. Maar zij is onaanvaardbaar, omdat de principes niet deugen’.³⁵ De lezing, die in deze band voor het eerst wordt gepubliceerd, was dus kritisch van aard.

Hoezeer Van Ruler was geboeid door Kuypers werk bleek korte tijd later. Twee weken na de lezing in Utrecht startte hij met de publicatie van een reeks artikelen onder dezelfde titel in het *Hervormd Weekblad De Gereformeerde Kerk*. Deze reeks, die tussen 7 oktober 1937 en 3 november 1938 verscheen, zou uiteindelijk zesenveertig artikelen tellen. Het betoog telt dertien paragrafen (vanaf paragraaf 8 gebruikt Van Ruler ook ondertitels):

1. Naam en betekenis van het leerstuk.
2. De vragen, die er achter liggen.
3. De bronnen van de gemene gratieleer.
4. Het uitgangspunt van het leerstuk.
5. De gemene gratie in de schepping gegrond.
6. De gemene gratie en de voorzienigheid Gods.
7. De wijze waarop de gemene gratie werkt.
8. De noodzakelijkheid van het leerstuk in Kuypers denken.
 - Korte samenvatting van de eerste vier, inleidende paragrafen van deze artikelenreeks.
 - Korte samenvatting van de paragrafen 5-7 van deze artikelenreeks: de gemene gratieleer in haar dogmatische grondlijnen.
 - De keldervroomheid en het brede leven. Kuypers gemene gratieleer pour besoin de la cause (ter wille van de praktijk)? Kuiper realist in hart en nieren.
 - Wereldmijding of levensaanvaarding. Is de activiteit die uit de gemene gratieleer voortkomt niet te christelijk en te werelds?
 - Strijden gemene gratieleer en wedergeboorteleer met elkaar, of hebben ze elkaar nodig? De wedergeboorte het absolute begin van de particuliere genade: de kiem van de leer der gemene gratie.
 - De wedergeboorte als omzetting van het zijn van de mens, los van de middelaar, leidt noodzakelijk tot een andere genade voor het niet-

34. Zie later in deze band pag. 244.

35. Zie later in deze band pag. 258.

ingestorte leven.

- De particuliere genade gericht op de overzijde van het graf – daarom voor dit leven een andere, aparte genade.
9. Het tweeledig doel der gemene gratie.
- Bewarende en ontwikkelende werking. Zonde-stuitend en gaven-ontplooïend. Ten slotte verschuift het accent toch weer naar het positieve doel.
 - Kuiper vindt de kwestie van de ‘burgerlijke gerechtigheid’ niet zo belangrijk. Gemene gratie maakt de particuliere genade mogelijk en ontwikkelt de gaven der schepping.
10. De gemene gratie als voorwaarde van het werk der particuliere genade.
- Gemene gratie bereidt de particuliere genade op tal van manieren voor. Kan de geboorte van een mens christelijk gewaardeerd worden als weldaad van de gemene gratie? Is het leven van deze wereld een tamelijk geordende eenheid?
11. Gemene gratie en aanknopingspunt.
- Gemene gratie doet de mens vatbaar blijven voor verlossing. Dit komt in strijd met de leer van de particuliere genade. De gemene gratieleer wankelt in haar fundamenten.
 - Gemene gratie werkt voorbereidend in op de bekering, de heiligmaking en de zelfreiniging. Als enig terrein van het leven der gelovigen is zij zelfs grondlegend voor de idee ener christelijke cultuur.
 - Aanknopingspunt in het groot: in de volkeren-wereld. Dat de particuliere genade universeel is, wordt beleden in de leer van de gemene gratie!
 - Europa en Amerika de eigenlijke mensheid; en deze aangelegd op en beheerst door het christendom.
12. Gemene gratie en Christus.
- Teleurstellend: geen woord over Christus als bron der gemene gratie. De band wordt alleen gelegd in de gedachte van het aanknopingspunt.
 - Maria de moeder des Heren. Christus’ ‘wonen’ onder ons.
 - Gemene gratie in het joodse volk, de palestijnse natuur en de romeinse rechtsbedeling.
13. Aanknopingspunt en scheppingsmiddelaar.
- Dat de gemene gratie voorwaarde voor het werk der particuliere genade kan zijn, ligt daaraan, dat Christus reeds middelaar in het werk der schepping was.
 - Zuiging naar het monisme.
 - De resten of ook de heerlijkheden van de schepping, die aan het kruis voorbij de voleinding der eeuwen worden ingedragen.
 - Slotsom van de idee van de scheppingsmiddelaar is: de verlossing als een soort ‘natuurgeneeswijze’.
 - Onoplosbare vragen, bedenkelijke consequenties en een niet geheel doorzichtige samenhang.

De lange artikelenreeks vormt duidelijk een nadere uitwerking van de lezing uit 1937. Vooral de ondertitels van de laatste paragrafen maken duidelijk, dat Van Ru-

lers betoog opnieuw kritisch van toon was. De artikelenreeks heeft echter geen plaats gekregen in het *Verzameld Werk*. De reden daarvoor is, dat er nog een tekst over Kuypers zou volgen.

In de zomer van 1939 nam Van Ruler thuis in Kubaard zijn artikelenreeks nog eens door. Aanvankelijk was hij van plan een samenvattend artikel voor het blad *Vox Theologica* te schrijven, maar 'het artikel groeide mij onder de handen uit tot een boek'.³⁶ Het kreeg als titel: *Kuypers idee eener christelijke cultuur* en het telt zes hoofdstukken:

1. Genade en cultuur.
2. Kerk en cultuur.
3. Cultuur en geschiedenis.
4. Cultuur en schepping.
5. Cultuur en antithese.
6. Uitzichten.

Uitgangspunt van het betoog is de stelling: 'dat de genade particulier is, is niet alleen Kuypers theologisch grondbeginsel, maar ook de drijvende kracht van zijn stelsel van wereld- en levensbeschouwing, zijn cultuurtheorie inclusief'.³⁷

Van Ruler heeft het manuscript van het boek toegezonden aan uitgeverij G.F. Callenbach te Nijkerk. Deze heeft met het oog op publicatie in de reeks 'Onze Tijd' het manuscript voorgelegd aan K.H. Miskotte,³⁸ die samen met de Amsterdamse hervormde predikant J.P. van Bruggen (1883-1972) en de hervormde theoloog en sociaal werker J. Eijkman (1892-1945) de redactie van deze reeks vormde. In november 1939 is Miskotte ermee bezig geweest. Op 6 november schreef hij in zijn dagboek:

'Gelezen: manuscript van A.A. van Ruler "Kuypers idee van een christelijke cultuur". Zeer goed, rechtvaardig, indringend, op royale wijze afwijzend, maar wat onwijsgerig speelt hij met de "werkelijkheid", de leer dat de genade particulier is, is de drijfkracht ook van de cultuurbeschouwing; de gemene gratie is niet bedoeld als christelijke waardering der cultuur, maar als grond van een christelijke cultuur (al wordt daaronder dan Europa-Amerika verstaan) of als een "leer van het aanknopingspunt in het groot"'.³⁹

Een dag later noteerde hij:

'Brief aan Callenbach over uitgave van Van Rulers manuscript in de serie *Onze Tijd*. Kuypers niet voornamelijk verstaan uit de *gratia communis*, maar juist uit de *particularis*. Daarom heil- en cultuurleer niet objectief genoeg. Maar bij Van Ruler schijnt het op een abstract objectivisme uit te lopen'.⁴⁰

De kritische opmerking in de laatste zin heeft niet in de weg gestaan, dat Miskotte in positieve zin zal hebben geadviseerd over opname in de reeks 'Onze Tijd'. Het manuscript van het boek heeft Miskotte nog enige tijd in huis gehouden. Op zaterdag

36. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I], 127.

37. Zie later in deze band pag. 260v.

38. Zie over Kornelis Heiko Miskotte (1894-1976) later in deze band pag. 623 (noot 2).

39. K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken 1938-1940*, samengesteld en toegelicht door H. Breebaart-Miskotte, E. Kuiper-Miskotte, W.J. van der Meiden en W. Veen, Utrecht 2018, 772.

40. K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken 1938-1940*, 772.

18 november 1939 schreef hij namelijk in zijn dagboek, dat hij aantekeningen bij Van Rulers manuscript heeft gemaakt.⁴¹ En op maandag 20 november: ‘Nogmaals het manuscript van Van Ruler. Reeks vragen opgesteld’.⁴² Deze aantekeningen en vragen zijn – zo blijkt uit een op 24 november 1939 gedateerde brief van Van Ruler aan Miskotte – via uitgeverij Callenbach bij Van Ruler terechtgekomen. Van Ruler schrijft vanuit de pastorie te Kubaard:

‘Zeer geachte collega Miskotte,

Vanmorgen ontving ik een schrijven van de firma Callenbach met een lijstje met opmerkingen van Uw hand in verband met m’n geschrift over Kuiper.⁴³

Ik zeg U hartelijk dank voor de belangstelling en nauwgezetheid, waarmee U gelezen hebt wat ik heb geschreven. Ik heb aan Callenbach geantwoord, dat ik bij de correctie met verschillende van Uw opmerkingen rekening zal houden en door eenige beknopte wijzigingen en aanvullingen op sommige punten oneffenheden zal wegnemen. Evenwel blijft ook dan een rest over, en dat [vormt] het belangrijkste deel van Uw aantekeningen, waarin het mij niet mogelijk is, aan Uw wenschen tegemoet te komen. Dit betreft met name de plaats van de censura morum in de christelijke cultuur, verder de qualificatie van Barths opvatting over de verhouding van kerk en staat als de typisch democratische, en eindelijk de fundeering van het cultuur-begrip. M’n opmerkingen dienaangaande willen niet meer zijn dan aphoristische vingerwijzingen in welke richting ik het, positief en negatief, zoek en niet zoek. Dit uit te werken, acht ik niet doenlijk in het kader van het geschrift over Kuiper. De opzet was van het begin af aan, monographisch een kritische beschrijving te geven van Kuipers theorie. Het belang daarvan zie ik daarin liggen, dat deze theorie de situatie in Nederland nog steeds beheerscht. Bovendien ben ik mij er van bewust, dat ik door een nadere uitwerking van de door mij gestelde beginselen waarschijnlijk niet geheel en al aan de bedoelingen van de redactie van “Onze Tijd” zou beantwoorden. Ik stel mij voor, deze uitwerking te zijner tijd te geven in mijn proefschrift.

Met coll. gr.

Uw dw

A.A. van Ruler’.⁴⁴

Na deze brief ging het snel. Want al in de tweede week van januari 1940 was het boek als nummer 12-13 van de reeks ‘Onze Tijd’ voor de prijs van f. 1,50 verkrijgbaar.⁴⁵ Het ging dus om een ‘dubbelnummer’. Dat had te maken met de omvang:

41. K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken 1938-1940*, 785.

42. K.H. Miskotte, *Uit de dagboeken 1938-1940*, 788.

43. In zijn *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]127 schrijft Van Ruler: ‘In de map over dit boek bevinden zich zes artikelen van H.H. Kuiper en een velletje met aantekeningen van Miskotte als redacteur van de serie *Onze Tijd*’. Deze map ontbreekt helaas in het Archief Van Ruler.

44. Brief van A.A. van Ruler aan K.H. Miskotte, d.d. 24 november 1939 (in: Archief Miskotte, berustend bij de bibliotheek van de Universiteit Leiden, inventarisnummer 1 (correspondentie), map A.A. van Ruler).

45. Op 12 januari 1940 stond een advertentie van uitgeverij Callenbach in de *Nieuwe Utrechtse Courant* (pag. 4): ‘Juist van de pers: A.A. van Ruler: Kuipers idee eener christelijke cultuur’. De prijs van het boek was f. 1,50. Als wervingstekst stond daarbij afgedrukt: ‘Deze belangrijke uitgave vraagt nadrukkelijk de aandacht voor Kuipers oplossing van het vraagstuk der christelijke cultuur. Hierin

149 pagina's. De eerdere delen uit de reeks hadden een omvang van 54-70 pagina's.⁴⁶

Omdat Van Ruler met zijn boek *Kuypers idee eener christelijke cultuur* zijn eigen stem heeft laten horen in het Kuiper-onderzoek verdient dit boek een plaats in het *Verzameld Werk*. Opname van de aan dit boek ten grondslag liggende lange artikelenreeks zou tot veel overlap leiden (en de omvang van deze band ver boven de duizend bladzijden hebben doen uitkomen). Om die reden is besloten deze reeks niet op te nemen. In plaats daarvan heeft de niet eerder gepubliceerde lezing uit 1937 wel een plek gekregen. Deze markeerde het beginpunt van Van Rulers Kuiper-studie.

Van Ruler zal blij en trots zijn geweest toen hij zijn eerste boek in handen had. De verschijning van het boek leidde echter ook prompt tot een conflict: 'Prof. Dr W.J. Aalders, mijn a.s. promotor, was zeer gebelgd over deze manipulatie, dat ik vóór mijn dissertatie een boek liet verschijnen. Door correspondentie en gesprek is dat weer volledig in orde gekomen'.⁴⁷

Hoe werd Van Rulers eerste boek ontvangen? Belangrijk voor Van Ruler is zonder twijfel de bespreking door zijn leermeester Th.L. Haitjema geweest.⁴⁸ Deze verscheen meer dan een jaar (april 1941) na publicatie van het boek in het blad *Onder Eigen Vaandel*.⁴⁹ Haitjema concentreert zijn bespreking op de kritiek die 'den jongen, scherpzinnigen theoloog' Van Ruler op hem had geleverd.⁵⁰ Haitjema had al in 1919 in het blad *Onze Eeuw* een artikel doen verschijnen over 'De cultuurwaardeering van het Nieuw-Calvinisme'. In dat opstel schrijft Haitjema, dat de cultuurbeschouwing van het neocalvinisme wordt gekenmerkt door een strijd op twee fronten:

'Tegenover de eigen geestverwanten [...] moest de Christelijke waardeering der algemeen-menschelijke cultuur dogmatisch gesteund en toegelicht worden. En tegenover de cultuurwereld, die van de Christelijke grondovertuigingen vervreemd is in onzen nieuwen tijd, moest met allen nadruk weer voor de cultuurbetekenis van de Christelijke religie, meer bepaald van het Calvinis-

worden tevens de motieven opgespoord, welke de huidige situatie van het geestesleven in Nederland hebben gevormd'.

46. Eerder verschenen in de reeks 'Onze Tijd' (ik ontleen de gegevens aan het achter in Van Rulers boek opgenomen overzicht over de reeks): Karl Barth, *Het christelijk openbaringsbegrip* (1937, 54 pag.); Hans Asmussen, *Hoe heeft Barth de kerk gediend?* (1937, 58 pag.); A. van Selms, *De zondag tussen farizeïsme en libertinisme* (1937, 59 pag.); G.H. Slotemaker de Bruïne, *Is christelijke politiek mogelijk?* (1937, 56 pag.); H.C. Touw, *Verontrustende prediking* (1938, 79 pag.); O. Noordmans, *Kerkelijk denken voorwaarde voor kerkorde. Beschouwingen over reorganisatie* (1938, 69 pag.); D. Tromp, *Kerk, volk en staat* (1938, 63 pag.); A.J. Rasker, *De vrouw, haar plaats en roeping onder de verkondiging van het Evangelie* (1938, 62 pag.); J. Koopmans, *De heilige doop* (1939, 70 pag.); H. Boersma, *Het heilig avondmaal*; Karl Barth, *De kerk en het "Derde Rijk"* (1939, 63 pag.). Het tiende deel van de reeks (het boek van H. Boersma) heb ik in geen enkele bibliotheek kunnen vinden. Het blijkt nooit te zijn verschenen.

47. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I.]127. Ik kom er later (pag. 54) op terug.

48. Zie over Theodorus Lambertus Haitjema (1888-1972) later in deze band pag. 540 (noot 2). En zie voor de term 'leermeester' later in deze band pag. 538v., 542, 928, 936.

49. Th.L. H[aitjema], Recensie van A.A. van Ruler, *Kuypers idee eener christelijke cultuur*, in: *OEI* 16/2 (april 1941), 159-160.

50. Zie later in deze band pag. 263v.

me als levensstelsel, worden gepleit'.⁵¹

Met het oog op het eerste front zou Kuypers zijn leer van de gemene gratie hebben ontwikkeld, terwijl hij met het oog op het tweede front de leer van de wedergeboorte centraal zou hebben gesteld. Tussen beide leerstukken bestaat in Kuypers werk volgens Haitjema geen innerlijk verband. 'Om van de eene lijn tot de andere te komen, is altijd een sprong nodig'.⁵² Van Ruler is het geheel oneens met deze interpretatie: 'Mijns inziens is er bij Kuypers wel degelijk een innerlijk verband tussen de leer van de particuliere genade en de leer van de gemene gratie'.⁵³ In zijn bespreking houdt Haitjema aan zijn eigen visie vast. Van Ruler maakt volgens hem een 'grootte fout'. Hij wil 'veel te veel "systeem" en strenge eenheid van gedachten' vinden in Kuypers driedelige werk *De gemeene gratie*.⁵⁴ Daarbij verliest Van Ruler het genre van dit werk uit het oog: 'Hij rekent er m.i. veel te weinig mee, dat deze drie deelen uit een bundeling van met journalistieke conceptie en snelheid geschreven artikelen voor het weekblad "De Heraut" ontstaan zijn'. Ook had Van Ruler volgens Haitjema zich niet mogen beperken tot Kuypers *De gemeene gratie*. Hij had – 'principieel minstens even belangrijk en wetenschappelijk verantwoord' – ook het tweede deel van Kuypers *Encyclopaedie der heilige godgeleerdheid* en diens Stone-lezingen over *Het Calvinisme* bij het onderzoek moeten betrekken.⁵⁵ Had Van Ruler dat wel gedaan, 'dan zou hij, met Deel II der Encyclopaedie in haar hoofdstructuur vóór zich, nauwelijks hebben kunnen bestrijden, dat de lijn der wedergeboorte en de lijn der gemeene gratie, althans voor de cultuurwaardeering, twee lijnen beteekenen, waarvan het innig verband moeilijk aan te wijzen is'. Zo toonde Haitjema zich kritisch over Van Rulers boek. Wel voegde hij nog toe het eens te zijn met Van Rulers kritiek op K. Schilder.⁵⁶ Maar die toevoeging is niet verwonderlijk, gelet op de wijze waarop Schilder en Haitjema met elkaar polemiseerden.⁵⁷ Van Rulers these: 'Van een "christelijke cultuur" kan alleen op legitieme wijze sprake zijn in een "theocratisch" verband der gedachten, waarin de genade het eerste en het laatste, het een en het al is',⁵⁸ noemt hij ten slotte 'treffend juist'.

Enkele maanden eerder begon H.H. Kuypers,⁵⁹ hoogleraar aan de Vrije Universiteit en zoon van Abraham Kuypers, aan een serie artikelen naar aanleiding van Van Rulers boek in het gereformeerde weekblad *De Heraut*.⁶⁰ Hij startte de serie⁶¹ met

51. Th.L. Haitjema, 'De cultuurwaardeering van het Nieuw-Calvinisme', in: *Onze Eeuw. Maandschrift voor staatkunde, letteren, wetenschap en kunst* 19 (1919), *Vierde Deel*, 91.

52. Th.L. Haitjema, 'De cultuurwaardeering van het Nieuw-Calvinisme', 103.

53. Zie later in deze band pag. 264.

54. A. Kuypers, *De gemeene gratie, Eerste deel. Het geschiedkundig gedeelte – Tweede deel. Het leerstellig gedeelte – Derde deel. Het practisch gedeelte*, Kampen 1931-1932³.

55. A. Kuypers, *Encyclopaedie der heilige godgeleerdheid, Tweede deel. Algemeen deel*, Kampen 1909²; id., *Het Calvinisme. Zes Stone-lezingen in october 1898 te Princeton (N.-J.) gehouden*, Amsterdam/Pretoria s.a. [1899].

56. Zie later in deze band pag. 343v.

57. Vgl. daarover: Dirk van Keulen, 'Inleiding', in: A.A. van Ruler, VW7A, 11-15.

58. Zie later in deze band pag. 308.

59. Herman Huber Kuypers (1864-1945), gereformeerd predikant te Baarn (1891-1896), Leeuwarden (1896-1900); hoogleraar Vrije Universiteit te Amsterdam (1900-1945; onder andere kerkgeschiedenis; encyclopedie der heilige godgeleerdheid). Zie over hem: *BLGNP, Deel 3*, 233-236.

60. Van Ruler bezat knipsels van de artikelen (vgl. eerder noot 43), maar heeft deze geen plaats gegeven in zijn plakboeken.

een bespreking van het beroemde artikel 'Abraham Kuiper. De Klokkenist der kleine luyden' van Jan Romein.⁶² Dat artikel, 'met groot journalistiek talent geschreven', laat zich volgens H.H. Kuiper aangenaam lezen. Daarentegen vraagt het 'inspanning van den geest' om 'Ds van Ruler te volgen in zijn zwaarwichtig dialectisch betoog'. Dat neemt niet weg, dat zoon Kuiper 'gaarne hulde [wil] brengen' aan Van Rulers studie. Deze zal 'onder de Kuiperlitteratuur een waardevolle plaats [...] behouden'.⁶³ De rest van het tweede artikel besteedt de auteur aan een uiteenzetting waarom Kuipers leerstuk over de gemene gratie 'voor heel de Calvinistische beschouwing van ons menselijk cultuurleven van zoo eminent belang is'. Hij schrijft onder meer:

'Zonder overdrijving kan gezegd worden, dat er geen Gereformeerd dogma is, dat Dr Kuiper met zooveel liefde en zoo breed opgezet behandeld heeft als dit. Hier ontplooit zich eerst de volle vleugelslag van zijn genialiteit en heeft hij het dogmatisch denken met reuzenschreden verder gebracht'.

Daarmee is de toon gezet. Het laat zich raden dat de zoon het gedachtegoed van zijn vader gaat verdedigen. In het volgende artikel⁶⁴ biedt H.H. Kuiper een korte samenvatting van Van Rulers boek. Daarbij signaleert hij dat Van Ruler bestrijdt, dat Kuiper met zijn leer van de gemene gratie een vrijbrief zou hebben gegeven voor 'cultureel libertinisme'.⁶⁵ Ook wijst hij op Van Rulers bewondering voor Kuipers 'geschiedenis-wijsgeerige constructie'.⁶⁶ Daarna – vierde artikel van de reeks⁶⁷ – wordt het tijd voor kritiek. Volgens H.H. Kuiper dekt de titel van het boek de inhoud niet. De titel wekt de indruk dat het doel is een 'objectieve uiteenzetting' van Kuipers gedachten over een christelijke cultuur te bieden. In plaats daarvan biedt Van Ruler een kritisch betoog. Daarbij maakt deze volgens H.H. Kuiper twee ernstige methodologische fouten. De eerste is – ook Haitjema signaleerde het – dat het betoog uitsluitend is gebaseerd op Kuipers driedelige werk *De gemeene gratie*:

'Men krijgt zelfs den indruk, alsof Van Ruler de andere werken van Kuiper niet kent of gelezen heeft en zich met allen ijver op dit ééne magistrale werk van Dr Kuiper geworpen heeft om daaruit diens idee eener Christelijke cultuur af te leiden. Reeds uit methodologisch oogpunt nu is dit niet geoorloofd. Wie over Kuiper's idee eener christelijke cultuur wil schrijven, mag daarbij niet als Fundgrube van één boek gebruik maken [...]'.⁶⁸

De tweede methodologische fout is volgens H.H. Kuiper, dat Van Ruler Abraham

61. H.H. Kuiper, 'Dr A. Kuiper studiën', in: *De Heraut voor de Gereformeerde Kerken*, nummer 3283 (29 december 1940). Terzijde signaleer ik, dat de titels van de artikelenreeks inconsequent zijn.

62. J. Romein, 'Abraham Kuiper. De Klokkenist der kleine luyden', in: *De Stem*, Maandblad onder redactie van Dirk Coster, 20 (1940), 936-960; het opstel verscheen vervolgens ook in: Jan en Annie Romein, *Erfelers van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen, IV. De negentiende eeuw*, Amsterdam 1940, 145-177.

63. H.H. Kuiper, 'Kuiper's studiën (II)', in: *De Heraut voor de Gereformeerde Kerken*, nummer 3286 (19 januari 1941).

64. H.H. Kuiper, 'Kuiper's studiën (III)', in: *De Heraut voor de Gereformeerde Kerken*, nummer 3290 (16 februari 1941).

65. Zie later in deze band pag. 306.

66. Zie later in deze band pag. 282.

67. H.H. Kuiper, 'Kuiperstudiën (IV)', in: *De Heraut voor de Gereformeerde Kerken*, nummer 3291 (23 februari 1941).

Kuyper te veel op zichzelf beschouwt. Hij vergeet, dat Kuypers leerstuk voortbouwt op Calvijn:

‘Dit element nu had Van Ruler niet mogen voorbijgaan, omdat daardoor de lezer den indruk ontvangt, alsof hij met een geheel nieuwe opvatting van Kuyper te doen heeft, op wien de critiek zich richt, terwijl de grondgedachte aan Calvijn ontleend is’.

Problematisch is volgens H.H. Kuyper ook, dat Van Ruler uitgaat van een stelling,⁶⁸ op basis daarvan stelt dat Kuypers denken wordt gekenmerkt door een particularistische, een spiritualistische en een dualistische trek,⁶⁹ om daar vervolgens zijn bezwaren tegen te richten. H.H. Kuyper schrijft:

‘Nu ontzeg ik aan Van Ruler zeker het recht niet om critiek te oefenen, maar een dergelijke critische wijze van iemands ideeën weer te geven leidt toch tot zeer ernstige bezwaren, vooral wanneer ze uitgaat van een bepaalde stelling, die men bij den aanval al poneert. Het betoog wordt daardoor uiterst moeilijk om te volgen en het mist de helderheid en klaarheid, die voor zulk een uiteenzetting van iemands idee noodig is. En daarbij komt, gelijk ook elders reeds is opgemerkt, dat uit deze critiek niet blijkt, althans niet genoegzaam, wat nu het standpunt van den schrijver zelf is. Wel blijkt uit enkele uitlatingen, dat hij het meer met Hoedemaker eens is en uit andere, dat hij de dialectische theologie van Barth is toegedaan, maar veel verder brengt ons dit niet. Critiek, die alleen verneint, maar daarnaast niet aangeeft, wat de juiste idee eener Christelijke cultuur is, brengt ons practisch niet veel verder’.⁷⁰

Zo was dus ook H.H. Kuyper zeer kritisch over Van Rulers werkstuk. Hoewel hij in de laatste zin van zijn vierde artikel aangeeft nog enkele voorbeelden te zullen geven, blijft het vervolgens lange tijd stil. De artikelenreeks lijkt abrupt tot een einde te zijn gekomen. In november 1941 – negen maanden later! – nam H.H. Kuyper de draad echter weer op. De reden is, dat ‘van meer dan eene zijde, met name uit de Hervormde Kerk’, daarop was aangedrongen. In zijn vijfde artikel van de reeks vatte hij daarom eerst de vorige vier samen.⁷¹ Daar liet hij vervolgens nog twee kritische bijdragen op volgen, waarin hij op enkele details uit Van Rulers boek ingaat. Hij schrijft bijvoorbeeld, dat het leveren van kritiek op basis van ‘boze vermoedens’⁷² ‘weinig Christelijk’ is.⁷³ Daar komt nog bij, dat Van Ruler daarbij ‘aan Dr A. Kuyper dingen toeschrijft, waarvan hij toch zelf ook weet of weten kan, als hij Dr A. Kuyper’s werken genoeg bestudeerd had, dat ze lijnrecht tegen diens gedachten ingaan’.⁷⁴ Als voorbeelden wijst H.H. Kuyper op wat Van Ruler schrijft over het

68. Zie eerder in deze inleiding pag. 25.

69. Zie later in deze band pag. 261.

70. H.H. Kuyper, ‘Kuyperstudiën (IV)’.

71. H.H. Kuyper, ‘Kuyper Studiën (V)’, in: *De Heraut voor de Gereformeerde Kerken*, nummer 3329 (16 november 1941).

72. Zie later in deze band pag. 307; vgl. 324, 340.

73. H.H. Kuyper, ‘Kuyper Studiën (VI)’, in: *De Heraut voor de Gereformeerde Kerken*, nummer 3330 (23 november 1941).

74. H.H. Kuyper, ‘Kuyper Studiën’, in: *De Heraut voor de Gereformeerde Kerken*, nummer 3333 (14 december 1941).

scheppingsmiddelaarschap in het werk van zijn vader,⁷⁵ op Van Rulers bewering dat Abraham Kuypers visie op algemene en bijzondere genade dreigt uit te lopen op 'een onverdragelijk dualisme in het Godsbegrip',⁷⁶ en op Van Rulers kritiek op de onderscheiding tussen de kerk als organisme en de kerk als instituut.⁷⁷ Dit laatste punt neemt de gereformeerde hoogleraar bijzonder hoog op:

'Van Ruler moge voor zijn bezwaren daartegen dan wel verwijzen naar wat hij noemt de vlijmscherpe kritiek door Hoedemaker daarop geoeffend [...],⁷⁸ maar hij houde mij ten goede, wanneer ik zeg, dat Hoedemaker met zijn eigenaardige dogmatische denkbeelden voor mij geen autoriteit is en dat ik meer hecht aan wat zowel onze beste theologen als ook onze Belijdenisschriften [...] ons zeggen. [...] Hoe weinig bevredigend zijn eigen verklaring van de christelijke cultuur is, wanneer hij een enkele maal zich daarover uitaalt, blijkt wel, als hij in Hoedemaker's stijl de zoogenaamde volkskerk als den grooten factor voor deze cultuur verheerlijkt, en dan de werking die van deze kerk uitgaat, met name zoekt in het sacrament, in den volksdoop en nog meer in het sacrament van het Avondmaal of liever nog in de censura morum rondom het avondmaal!'⁷⁹

In beide slotartikelen benadrukt H.H. Kuiper ten slotte, dat Van Rulers kritiek niet zozeer de theologie van zijn vader raakt, maar veeleer de auteur zelf treft: de kritiek is namelijk 'in flagrante tegenspraak' met de gereformeerde belijdenisgeschriften.⁸⁰ Zo viel dus ook de bespreking door H.H. Kuiper zeer kritisch uit.

V. Hepp, evenals H.H. Kuiper hoogleraar aan de Vrije Universiteit,⁸¹ schonk op 18 oktober 1940 kort aandacht aan Van Rulers boek in het blad *Credo*, waarvan hij hoofdredacteur was. Hepp is vergeleken met Haitjema en zijn collega-hoogleraar H.H. Kuiper veel positiever:

'De schrijver [Van Ruler] deelt het standpunt van Dr A. Kuiper niet, maar heeft er toch hooge waardeering voor. Ik van mijn kant deel het standpunt van den schrijver niet, maar dit neemt niet weg, dat ik voor zijn arbeid eenzelfde waardeering koester. Het is hem ernst Kuiper recht te laten wedervaren en neemt hem zelfs tegen kritiek uit onzen kring in bescherming.⁸² Hij heeft "De Gemeene Gratie" van woord tot woord bestudeerd en is onder de bekoring ervan gekomen. Waar men weleens tegenstrijdigheden bij Kuiper heeft geconstateerd, grijpt hij dieper en laat duidelijk zien, hoe harmonies [*sic!*; DvK] Kuypers denkbeelden zijn. Mooi arceert hij de twee lijnen: de betekenis van de algemeene voor de particuliere genade en de inwerking van de particuliere genade op de gemeene gratie. Mogen velen ook onder ons van dit boek kennis nemen. Het is het waard'.⁸³

75. Zie later in deze band pag. 284v., 325v., 347v.

76. Zie later in deze band pag. 297.

77. Zie later in deze band pag. 271v.

78. Zie later in deze band pag. 272.

79. H.H. Kuiper, 'Kuiper Studiën (VI)'.

80. H.H. Kuiper, 'Kuiper Studiën'.

81. Zie over Valentijn Hepp (1879-1950) later in deze band pag. 643 (noot 2).

82. Hepp doet hiermee op de kritiek van K. Schilder op Kuiper.

83. V. Hepp, Recensie van A.A. van Ruler, Kuypers idee eener christelijke cultuur, in: *Credo. Progres-*

Of Van Ruler weet heeft gehad van deze bespreking, is de vraag. De recensie ontbreekt in zijn plakboek.

Datzelfde geldt voor een recensie van nog weer een andere gereformeerde hoogleraar: K. Dijk.⁸⁴ Hij laat de lezers van het blad *De Bazuin* weten, dat hij het boek 'met klimmende belangstelling' heeft gelezen. Het is volgens hem 'een interessant en duidelijk boek', maar ook

'een boek, waartegen ik toch wel bezwaren heb en wel bezwaren, welke, ik formuleer dit wat algemeen, hierop neerkomen, dat men begint zich een beeld van Kuiper te vormen en dan zoekt naar argumenten om dit beeld te verdedigen. En dat zoeken gelukt doorgaans wel, omdat deze man zoo ontzaglijk veel geschreven heeft, en auteurs als hij, die naar verschillende fronten den strijd hebben gevoerd, dezelfde zaak dikwerf uit heel onderscheiden oogpunt bezien. Zoo staat het ook hier. Het uitgangspunt van Ds van Ruler op blz. 1 is een door hem gevormd beeld, maar... dit uitgangspunt moest eerst bewezen worden. En ik meen, dat het in verband met de gemeene gratie niet juist is. Over die eerste bladzijde zou een lange polemiek te voeren wezen, want ik bestrijd Ds van Ruler dat er in Kuipers denken een particularistische, een spiritualistische en een dualistische trek gevonden wordt; ja wel, zooals Ds van Ruler hem ziet, doch deze visie is niet zuiver evenals ik het betwijfel of zijn visie op Schilder aan de realiteit beantwoord[t]'.

Ondanks deze kritiek, die in lijn ligt met een van de punten van kritiek van H.H. Kuiper, beveelt Dijk de bestudering van Van Rulers boek hartelijk aan: 'De studie van Ds van Ruler verdient ten volle, dat men juist in onze kringen van haar aandachtig kennis neemt'.⁸⁵

Een vierde gereformeerde hoogleraar die Van Rulers boek recenseerde – een knipsel van deze recensie is wel te vinden in Van Rulers plakboeken⁸⁶ – was G.M. den Hartogh, evenals Dijk hoogleraar te Kampen.⁸⁷ Hij deed dat op 7 februari 1941 in het blad *Bouwen en Bewaren*, het orgaan van de Bond van Meisjesverenigingen op Gereformeerde Grondslag in Nederland. Dat lijkt geen voor de hand liggend tijdschrift voor zo'n recensie. Immers, zouden veel lezeressen van het blad in Van Rulers boek geïnteresseerd zijn geweest? Den Hartogh lijkt dat zelf ook te beseffen. Het boek is volgens hem een 'grondige bespreking' waard. Maar, 'deze zal, om de moeilijkheid van het onderwerp en den niet gemakkelijk te volgen gedachtengang van den schrijver, in meer wetenschappelijke tijdschriften en bladen moeten geschieden'. Hij moet zich daarom beperken tot 'een paar algemeene opmerkingen'. Evenals Haitjema en H.H. Kuiper benadrukt ook Den Hartogh, dat Van Ruler zich

sief-gereformeerd weekblad 4/3 (18 oktober 1940), 12.

84. Klaas Dijk (1885-1968), gereformeerd predikant te Rijswijk (1912) en 's-Gravenhage (1916-1937); hoogleraar Theologische Hogeschool Kampen (1937-1955; ambtelijke vakken, symboliek, christelijke religie). Zie over hem: *BLGNP, Deel 2*, 180-181.

85. K. Dijk, Recensie van A.A. van Ruler, Kuipers idee eener christelijke cultuur, in: *De Bazuin. Weekblad ter bevordering van de belangen van de Gereformeerde Kerken in Nederland* 88/16 (19 april oktober 1940), [3].

86. Archief Van Ruler, inventarisnummer VII, doos 1, plakboek 1, nummer 15.

87. Gerrit Marinus den Hartogh (1899-1959), gereformeerd predikant te Hazerswoude (1929-1933); hoogleraar Theologische School te Kampen (1934-1959; kerkgeschiedenis en kerkrecht, patristisch Latijn, tot 1939 ook elenctiek). Zie over hem: *BLGNP, Deel 4*, 183-184.

voor zijn analyse niet had mogen beperken tot Kuypers *De gemeene gratie*. Daarna volgen meer punten van kritiek. Zo vindt Den Hartogh het ‘jammer, dat de schrijver in het algemeen geen rekening heeft gehouden met hetgeen hij voor een speciaal punt vaststelt: “schijnbare contradicties zijn te zetten op rekening van Kuypers retorische schrijfwijze en het fragmentarisch karakter van een lange artikelenreeks”’.⁸⁸ Voorts neemt Van Ruler volgens Den Hartogh ‘veel te snel aan, dat Kuiper “huiveringwekkende” dingen beweert’.⁸⁹ En ‘conclusies als: “Schrift en kerk komen op het terrein van de Gemeene Gratie te staan!”’⁹⁰ en: “De eenige volop theologische categorie bij K. is de wedergeboorte; de kerk is bij hem reeds half en half een cultuurwysgeerige categorie”’⁹¹ laten aan Kuiper geen recht wedervaren’. Dan zijn vervolgens ook de zeven redenen op grond waarvan Van Ruler Kuypers leer van de gemeene gratie afwijst⁹² ‘zeer onvoldoende gefundeerd’. Evenals H.H. Kuiper ergert Den Hartogh zich ook aan Van Rulers ‘booze vermoedens’.⁹³ Hij voegt toe: ‘Er zijn ook booze beweringen’. En na nog enkele andere punten van kritiek volgt nog:

‘De Calvinistische trant is den auteur, die in zekeren zin meer Barthiaan is dan Barth zelf (vgl. blz. 79 [in deze uitgave pag. 307; DvK]), stellig niet over de geheele linie aangenaam. Dit zou nog duidelijker uitgekomen zijn, wanneer hij uitdrukkelijk naar voren had gebracht, dat Kuiper in zijn Gemeene Gratie-leer zich welbewust bij Calvin aansloot. In “Kuypers idee” neemt dit gaan in de door Calvin aangewezen lijn – dat volstrekt niet denkbeeldig was – zulk een groote plaats in, dat men van R. er een verwijt van moet maken, daarop – om welke reden dan ook – niet gewezen te hebben [...] De kritiek van van Ruler is door de beknoptheid dikwijls niet geheel duidelijk. Het eigen inzicht van den schrijver in het behandelde probleem blijft wel wat te zeer in de schaduw’.

De algemene opmerkingen van Den Hartogh over Van Rulers boek waren dus zeer kritisch van aard. Al schrijft hij aan het slot van zijn bespreking wel dat ‘het boek [...] zeker de winst [zal] afwerpen, dat aan een der grondgedachten van Dr Kuiper nog meer dan tot dusver aandacht wordt geschonken’. Hij sluit af met een vraag: ‘Zou de schrijver, die blijkbaar sterke voorkeur voor Hoedemaker heeft, al stelt hij hem slechts terloops tegenover Kuiper, ons eens helder voor oogen kunnen stellen de idee van deze merkwaardige figuur over de verhouding van christendom en cultuur?’⁹⁴

Ongeveer twee weken na de verschijning van het boek werd het al besproken in het regionale dagblad *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*. Het boek is geen ‘gemakkelijke lectuur’. ‘Er is een behoorlijke theologische kennis en een aandachtige belangstelling voor noodig om de beschouwingen van den schrijver te kunnen

88. Zie later in deze band pag. 316.

89. Het woord ‘huiveringwekkend’ komt eenmaal in het boek voor. Zie later in deze band pag. 273.

90. Zie later in deze band pag. 273.

91. Zie later in deze band pag. 273.

92. Zie later in deze band pag. 289v.

93. Zie later in deze band pag. 307; vgl. 324, 340.

94. [G.M.] den Hartogh, Recensie van A.A. van Ruler, Kuypers idee eener christelijke cultuur, in: *Bouwen en Bewaren. Orgaan van den Bond van Meisjesverenigingen op Gereformeerden Grondslag in Nederland* 21/42 (7 februari 1941), 696-697.

Arnold Albert van Ruler (1908-1970) behoort tot de meest invloedrijke protestantse Nederlandse theologen van de vorige eeuw. Vaak wordt zijn naam in één adem genoemd met die van K.H. Miskotte en O. Noordmans. In tegenstelling tot die van de laatste twee is de schriftelijke nalatenschap van Van Ruler echter nog niet volledig ontsloten.

Inmiddels wordt er hard aan gewerkt hier verandering in aan te brengen. Sinds 2007 is in een gestaag tempo de ene na de andere band verschenen waarin het werk van Van Ruler overzichtelijk en op wetenschappelijke wijze toegankelijk wordt gemaakt voor een nieuwe generatie lezers.

De ontsluiting van de schriftelijke nalatenschap van Van Ruler wordt verzorgd door dr. D. van Keulen, wetenschappelijk medewerker Theologische Universiteit Utrecht. Hij wordt begeleid door een commissie onder voorzitterschap van prof. dr. G. van den Brink.

Van Rulers theologie was door en door dialogisch. Voortdurend was hij in gesprek met tijdgenoten en voorgangers – doorgaans vriendelijk en constructief, maar vaak ook kritisch dóórvragend en evaluerend. Deze band VII-B ontsluit een groot aantal uiterst leerzame teksten waaruit dat blijkt. Vele ervan zijn onder het stof vandaan gehaald en worden met deze uitgave van de vergetelheid gered.

www.kokboekencentrum.nl

ISBN 978 90 435 4481 8 | NUR 700

9 789043 544818 >